״בכל דור ודור קמים עלינו...״
שנאת ישראל והשיח הרבני[1]

יובל כץ

מבוא-הבעיה שמציגה שנאת ישראל לרבנים

האם שנאת ישראל[2] היא לא רק עובדה היסטורית לאורך כל תולדות עם ישראל אלא גם עובדה תיאולוגית שתמיד נמצאת ברקע וזולגת לתוך מחשבת ישראל לסוגיה השונים? אפשר לקרוא את ההיסטוריה היהודית כולה כהיסטוריה של התמודדות מול שנאה. התמודדות עם שנאת ישראל היא אחת המשימות המוטלות על כל דור של רבנים והוגי דעות יהודיים. גם בימים אלה, אחרי שקמה מדינה יהודית מצד אחד והעולם נראה פחות מושפע מהשיח האנטי יהודי של העבר, עדיין צצות ועולות תופעות של שנאת ישראל בעוצמה מפתיעה. זה נכון במיוחד אחרי האירועים הנוראיים של שמחת תורה, תשפ״ד.

סיפור המיוחס לרב מקוצק מספר על יהודי ואשתו השוהים בביתם. כשלפתע נפתחת הדלת ונכנס קוזק, חובט ביהודי ונוהם משהו. היהודי לא מבין אבל אשתו אומרת לו שהקוזק בטח שמע שהוא חזן ולכן רוצה לשמוע ניגון. היהודי שר משהו אבל הקוזק לא מרוצה וחובט בו. אשתו אומרת לו שישיר משהו אחר. הוא שר ומקבל חבטות, שר ומקבל חבטות. כאן מסתיים הסיפור, כאשר היהודי מנסה, ללא הצלחה, למצוא את הניגון שירצה את הקוזק ויפסיק את הכאב.

הנמשל של סיפור זה יכול להיות הניסיון של האדם להתמודד עם מציאות שבה לא ברור מה המסר שבא הסבל להעביר או אפילו החיפוש של האדם את המעשה שירצה את אלוהים. אבל בפשטותו, אפשר להבין את הסיפור כתקרית של שנאת ישראל. בתוך מציאות של פוגרומים ואלימות אנטי יהודית שבה ליהודי אין שליטה על ביתו וגופו. שניהם הפקר מוחלט והיהודי הוא רק אובייקט לשנאת ישראל. במציאות זו נכנס זר ותוקף מסיבה לא ברורה. היהודי מנסה להבין ולהגיב אך המציאות הכואבת לא באמת בשליטתו. הסיפור יכול להיות משל לניסיון היהודי הפשוט להבין את שנאת ישראל ולברר מה ניתן לעשות מולה. היהודי לא יכול לברוח או להתגונן אלא רק לנסות ולרצות. לשם כך הוא צריך להבין את מה שנאמר לו, הוא מקבל פרשניות מאחרים שלא בהכרח סובלים כמוהו אבל אין לו דרך יותר טובה לתקשר עם החובט. סיפור זה מדגים לנו כיצד המציאות האנטישמית במזרח אירופה תורגמה ועובדה מחדש על ידי הרבנים לנרטיבים בעלי משמעות דתית. המציאות האנטישמית הופכת לשאלה קיומית על מהות החיים היהודיים והרוחניות היהודית. מציאות זו מופנמת ונדרש מהקורבן למצוא תשובה רוחנית לאלימות נגדו, מעבר למציאות ההיסטורית של תקופתו.

---

[1] מחקר זה נעשה בתמיכת האקדמיה האוסטרית למדעים במסגרת פרוייקט המחקר Veränderungen antisemitischer Diskurse und ihre Rezeption innerhalb jüdischer Gemeinden in Österreich

[2] במאמר זה השתמשתי במילים שונות לשנאת ישראל כמו: אנטישמיות, שנאת יהודים, ואנטי יהדות לחילופין. למרות ש״אנטישמיות״ התבססה במחקר, במיוחד בלועזית, כמושג המקובל, אני מוצא אותו מבלבל ולא מדויק שהרי שמיות מתיחסת רק לאלמנט הגזעי שהומצאה כדי להיות לשון נקיה לשנאת יהודים בגרמנית (Judenhaß). ״שנאת ישראל״ הכוללת לחילופין את שנאת דת ישראל, עם ישראל ומדינת ישראל (או כל ייצוג פוליטי אחר של יהודים) נראה לי כמונח המוצלח יותר. לפעמים מופיעים גם מונחים אחרים אם הם מתאימים יותר להקשר. במאמר זה מצוטטים גם הוגים שמשתמשים במונחים אחרים.

כאשר היהודי לא מצליח להבין את הקוזק, כאשר הסובל לא מבין את הסיבה לסבל, זה מעמיק את הסבל. אבל לפעמים אי אפשר להבין את הסבל, שפת הקוזק נסתרת. אבל אם לא ניתן למצוא סיבה אז אולי ניתן לחפש משמעות כפי שמכוונת האמירה החסידית: "א־לוהים אל תחלוק איתי את סיבת הסבל שלי כי אני לא ראוי לדעת אבל עזור לי להאמין שאני שאני סובל בשבילך".[3] למשמעות יש יכולות תרפויטיות שמאפשרות לשאת של הסבל, כפי שכבר גילה לנו ויקטור פרנקל בספרו האדם מחפש משמעות.[4] ההכנסת הסבל למסגרת של עולם מלא משמעות היא התרופה הטובה ביותר לסבל. לדוגמא בעבר מתקפות אנטישמיות רצחניות הושוו לעקדת יצחק[5] וכפי שכתב החוקר ירושלמי (ארה"ב 1932-2009) "האימה הוסברה והיגון אולי בחלקו מצא נחמה".[6]

הספרות הרבנית לדורותיה מתמודדת, כמו היהודי מהסיפור, עם מציאות שהיא לפעמים מאוד עוינת ומנסה לפענח אותה, להבין אותה. האישה שמלווה אותם ומנסה לעזור להבין היא המסורת היהודית עצמה. במסורת זו נעזרים הרבנים כדי להבין את העולם סביבם. בתורם הם יהפכו לחלק מאותה מסורת שמנסה לתרגם את משמעות הסבל לסובל. לתרגם את הנהמות של הקוזק ליהודי

חלק מהרבנים והוגי דעות ניסו להמעיט מערכה התיאולוגי של השנאה והרדיפה, של הסבל והמוות. למשל הרב האנגלי נורמן סלומון, בעודו כותב על השואה, כתב שהיהדות הרבנית אף פעם לא התמקדה בסבל, גם לא זה שנגרם משנאת ישראל, אפילו שהיא לקתה בהרבה ממנו.[7] יכול להיות שפרטי הסבל הספציפיים פחות מעניינים את הספרות הרבנית. אבל שנאת ישראל והסבל שנגרם ממנה היא מוטיב חוזר במחשבה הרבנית. ירושלמי גם מתאר את חוסר העניין הרבני בפרטים ההיסטוריים של הרדיפות. הוא כותב על הנטיה היהודית להתאים אירועים או תופעות בנות זמנם לתוך מודלים ישנים ומוכרים. רדיפות הם תוצאת הגלות שהיא תוצאה של חטאי העבר. לרבנים אין רצון למצוא חידושים במתרחש סביבם, כל הדברים החדשים נתפסים כחלק מדפוס מוכר. אולי גם הדברים הנוראים ביותר הם פחות נוראים אם הם חלק מתוכנית אלוהית ארוכת טווח. כל רודף יהודים הוא המן, יהודי החצר שמנסה לעזור הוא מרדכי, נוצרים הם עשיו ומוסלמים הם ישמעאל. היחסים בין יהודים לגויים נקבעו כבר במדרשים ואגדות ואין עניין בפרטים העכשווים המסוימים.[8] יתכן שתגובה זו שאינה מעוניינת בפרטים ההיסטוריים (כפי שירושלמי מתאר את התגובה לפרעות חמלניצקי), היא תוצאה של חוסר האונים של הקהילה היהודית בעולם הפוליטי. היהודים יכולים להגיב רק במישור הרוחני ע"י חיפוש פנימי וניסיון למצוא משמעות בסבל. בסופו של דבר הפרעות נגד היהודים נזכרו ונתפסו רק מבחינת חשיבותם הדתית.[9]

ההיסטוריה של השיח הרבני סביב שנאת ישראל היא לא רק ניסיון לטעת משמעות בסבל אלא לעיתים גם להנחיל תובנות לגבי שנאה זו ולהציע דרכי התמודדות שונות מולה. השיח בא להתוות דרכים המאפשרות הישרדות בתנאים קשים שונים. אפשר אולי אפילו לדבר על היתרון ההישרדותי בקיום השיח הזה.

המסורת הרבנית לאחר חורבן בית המקדש השני בנתה תצפיות ונרטיבים משלה. היא גם במידה רבה יצרה את חגי ישראל כדוגמאות לשנאת ישראל בהיסטוריה. נראה ששנאת ישראל

---

3 Herzberg, *Judaism*, 199-200.

4 פרנקל, האדם מחפש משמעות: מבוא ללוגותיראפיה.

5 הברמן, ספר גזירות אשכנז וצרפת, 32.

6 Yerushalmi, *Zakhor*, 39.

7 Solomon, *Judaism and world religion*, 198-200.

8 Yerushalmi, *Zakhor*, 36.

9 Katz, *Exclusiveness and Tolerance*, 153-154.

מעסיקה את המחשבה הרבנית מראשיתה. מאמר זה בא להצביע על כמה מההסברים והתשובות שנותנת המסורת הרבנית. מהמדרש בספרות התנאית והאמוראית, דרך ימי הביניים, והסיפורים החסידיים ועד ההגות הרבנית של התקופה המודרנית. השיח הרבני שב וחוזר לנושאים של שנאת ישראל והתגובה אליה.

מאמר זה בהחלט אינו ממצה אלא רק מחפש נטיות ומגמות בספרות הרבנית לדורותיה. אין במאמר זה גם מתודולוגיה היסטורית שמחפשת את ההתפתחות של התגובות הרבניות לשנאת ישראל, אלא יותר שיטה פנומנולוגית המתבוננת במגוון התגובות לפי סוגיהם. כמו הגישה הרבנית עצמה, עמדת המאמר היא א היסטורית ולכן גם לא עוקבת אחרי הסדר הכרונולוגי של ההוגים והרעיונות. המאמר מהווה סקירה תאולוגית הגותית של כמה מרעיונות השונים מהתנ״ך ועד זמנינו לפי סוגם.

במאמר זה אין עניין בתופעת שנאת ישראל כשלעצמה, אין כאן ניסיון להבין אותה, את מקורותיה, סוגיה, ודרכי הפעולה שלה. העניין של מאמר זה נטוע רק בשיח הפנים יהודי והפנים רבני. איך בשיח הזה, מבינים המשוחחים את המתקפות עליהם כיהודים, איך המתקפות האלה משפיעות עליהם, מאיפה הם חושבים שהם מגיעות, למה הם מייחסים חשיבות ולמה לא, איך הם חושבים שאפשר ואפילו צריך להגיב לשנאה הזאת שהם חווים.

סוגים, מאפיינים וצורות של שנאת ישראל

ישנו שיח ער כיום סביב הגדרת שנאת ישראל. הדיון הנוכחי מעמיד הגדרות שונות אחת מול השניה, למשל זו של הצהרת ירושלים[10] מול ARHI[11] אבל שני נסיונות אלה הם לא היחידים.[12] יש כאלה הנוטים לראות בשנאת ישראל בת זמננו שלוש סוגים עיקריים, אנטישמיות מהימין (שמקורה במסורת האירופית-נוצרית), מהשמאל (שיונקת מהשיח הפוסט מודרני והסובייטי), ומהאסלאם.[13] חלוקה מודרנית אחרת היא לקלאסית-דתית, מודרנית-גזעית, וחדשה- פוליטית. הראשונה והעתיקה היא שנאת דת ישראל, על רקע המחלוקות והמאבקים הדתיים בין הדתות המונותאיסתיות. יאן אסמן[14] רואה ביריבות בין הקבוצות המונותאיסטיות השונות עניין מובנה שאי אפשר להימנע ממנו. שהרי אם יש אל אחד ואמת אחת, כל מאמיניו חייבים להאמין ולנהוג כאחד. כל ניסיון של שינוי המצב האמוני-חברתי הקיים אינו יכול אלא להביא לעימות שבסופו שנאה. שנאה זו מוכרת לנו מהמאבקים של הנצרות והאסלאם בתחילתם. לפי פיירסטון[15] התסכול שעולה מתוך המאבק לזכות בלגיטימיות נכנס לתוך כתבי הקודש של הקבוצות האלה וכך מנציח את העוינות הקדומה. שנאת ישראל מהסוג השני היא על רקע גזעי, אנטישמיות, שנאת הגזע השמי. שנאה זו צמחה על רקע המהפכה המדעית והגיעה לשיאה תחת הנאצים בגרמניה. השלישית היא שנאה על רקע פוליטי. שנאת הקשורה למדינת ישראל אבל לא מסתפקת בביקורת לגיטימית על

[10] https://bit.ly/mj682-jmdecl (accessed 7.6.24)

[11] https://holocaustremembrance.com/resources/working-definition-of-antisemitism-he (accessed 7.6.24)

[12] החילוק העיקרי בין הצהרות הוא על היחס למדינת ישראל ובאיזו מידה שנאת ישראל או ביקורת לגיטימית היא חלק המדיון סביב מעשיה וקיומה של מדינת היהודים.

[13] למשל הדוח הממשלתי
https://www.gov.il/BlobFolder/reports/antisemitism_report_2023/he/anti-semitism_Doh_Antishemiyut_2023_WEB.pdf (accessed 7.6.24)

[14] Assmann, *Of God and Gods: Egypt, Israel, and the Rise of Monotheism.*

[15] Firestone, *Muslim-Jewish Relations.*

ממשלת ישראל אלא על ידי הצבת סטנדרטים כפולים שוללת את הלגיטימיות של ביטוי עצמי פוליטי של היהודים.[16]

ניסיונות אלה הם ביטוי עכשווי לסווג את שנאת ישראל ולתת בה סימנים. אבל הנסיון זה להבין את סוגי השנאה השונים הוא לא חדש, ואפשר לראות בספרות הרבנית סיווגים שונים של שנאת ישראל. למשל בספר התפילות של הרבי מברסלב (1772-1810) שנכתב ע"י תלמידו נתן שטרנהרץ (1780-1844) אפשר למצוא תפילות רבות המוקדשות לשנאת ישראל. בתוך תפילות אלה הוא מגדיר את השנאה כמחשבה ועצה רעה: "המחשבות אשר חושבים ויועצים עלינו בכל עת בין העכו"ם המושלים עלינו".[17] שנאת ישראל במחשבה יוצרת אמירות כמו "לכו ונכחידם מגוי ולא יזכר שם ישראל עוד" ואת תוצאות האמירות האלה רואים במציאות ועליהם מתפללים: "תבטל כל הדינים וכל הגזרות שאינן טובות מעלינו".[18] מתואר כאן תהליך. כך מתפשטת השנאה מהמחשבה אל האמירה ולבסוף אל המעשה. בשנאת ישראל יש כמה דרגות: מחשבות, אמירות, דינים, וגזרות. השנאה עצמה נמצאת במחשבה אבל מופצת ומתממשת במיציאות.

בתפילותיו של הרב מברסלב אפשר למצוא גם את הפסוק הבא: "אין לנו מנוחה מרדפינו ושונאינו בגשמיות וברוחניות".[19] אפשר לפרש את תפילתו כהבנה של רדיפה בשני מישורים זה שקשור למישור הפיסי, שנאה בגשמיות שהיא רדיפה נגד גופם ואולי גם רכושם של היהודים. לעומת זאת יש גם רדיפה במישור הרוחני שהיא אולי באה להראות על מאמצים לרדוף את דת היהודים ומנהגיהם אולי בכוונה לבולל אותם בקרב האוכלוסייה שמסביב להם. תפילה זו יוצרת חלוקה לשני סוגי שנאה או לשני ביטויי שנאה. הם יכולים לקרות במקביל או בנפרד. מצד אחד פגיעה ביהדות (ברוח) מצד שני פגיעה ביהודים (הגשמיים).

הרב מרדכי קפלן (1881-1983) מחלק בין שני סוגים של שנאת ישראל. סוג אחד נגרמת בגלל שישראל מסרבים להתבולל. זוהי שנאת ישראל הקלאסית, קפלן קורא לה השנאה ליוצא הדופן.[20] זוהי שנאה הנובעת מהדבקות של היהודים בדרכיהם המיוחדות. מהסירוב שלהם להיטמע לחברה מסביבם ולאמץ את ערכיה ומנהגיה. הסוג השני הוא שנאת ישראל השוללת את היהודי מעיקרו ואפילו מתעצמת בגלל שהיהודים מנסים להתבולל. מקור השנאה הוא לאלה שמחפשים דמיון ושוויון שאינו במקומו. שהרי שונות הישראלים אסור שתעומעם. הדמיון יוצר אי נוחות אצל הגויים. אי נוחות זו מתבטאת בשנאה. קפלן טוען ששנאת ישראל המוקדמת, בחברות היווניות, הרומייות, הנוצריות או המוסלמיות, היא בגלל שהיהודים סרבו להתבולל. כאשר הם התבוללו הם התקבלו.[21] אבל השנאה המודרנית לעומת זאת דוחה את היהודי בגלל גזעו והוא אינו יכול להתבולל, ניסיון כזה יתקל בעוד יותר עוינות.[22] הדעה הקדומה הזאת היא כבר לא לשונה בחברה, אלא לזר הלא מוזמן שמרגיש עצמו בבית.[23] מבחינה זאת אנטישמיות מודרנית זאת היא תגובה על חציית הגבולות בין החברה היהודית ללא יהודית. שכן עכשיו היהודי מהווה תחרות להלא

---

[16] ראה שרנסקי, *מקורות האנטישמיות החדשה: הרהורים על השנאה שמסרבת לדעוך*.

[17] ברסלב, *ליקוטי תפילות*, תפילה כ"ז, עמ כ"ב-כ"ג.

[18] ברסלב, *ליקוטי תפילות*, תפילה ס"א, עמ תכ"ב.

[19] ברסלב, *ליקוטי תפילות*, חלק בית, תפילה נ"ה, עמ שי"ז.

[20] Kaplan, *Judaism As a Civilization,* 73

[21] Kaplan, *Judaism As a Civilization,* 70

[22] Kaplan, *Judaism As a Civilization,* 71

[23] Kaplan, *Judaism As a Civilization*, 72 In the original English:"The dislike of the unlike."

יהודי.[24] לפי קפלן המאניה, השיגעון, הזו לרדיפת היהודי המתבולל עד הדור העשירי היא גורמת לכישלון בהתבוללות היהודית.[25]

שנאת ישראל כגזרת גורל

אחת המגמות הבולטות בשיח הרבני הוא לראות את שנאת ישראל כגזרת גורל שלא ממש קשורה למעשי היהודים.

כל שנה בפסח קוראים היהודים בהגדה: "בכל דור ודור עומדים עלינו לכלותינו והקב"ה מצילינו מידם". היגד זה הוא לא רק תיאור של המצב במצרים או אפילו של ההיסטוריה בכלל, אלא גם תיאור של המצב העכשוי ואפילו נבואה לגבי מה ניתן לצפות בעתיד. לפי היגד זה שנאת ישראל אינה עניין היסטורי אלא מצב קבוע, גזרת גורל, שאולי יש לה גם סיבות מיידיות אבל הן אינם יכולות להסביר את הקיום הקבוע של שנאת ישראל.

במדרש ישנו סיפור על הקיסר אדריאנוס (מדרש איכה רבה ג:כ), שהיה קיסר בזמן הדיכוי האכזרי של מרד בר כוכבא.

> "חד יהודאי עבר קדם אדריאנוס ושאל בשלמיה. אמר ליה: מאן את? אמר ליה: יהודאי. אמר ליה: ואית יהודאי עבר קדם אדריאנוס ושאיל בשלמיה? אמר: איזילו וסבו ראשיה. עבר אוחרן חמא מה איעביד בקדמייא ולא שאל בשלמיה. אמר ליה: מאן את? אמר ליה: יהודאי. אמר ליה: ואית יהודאי עבר קדם אדריאנוס ולא שאל בשלמיה? אמר ליה: איזילו וסבו רישיה. אמר לו סנקליטין שלו: לית אנן ידעין מה אילין עובדי דאת עביד. דשאיל בשלמך מיתקטיל, דלא שאיל בשלמך מתקטיל. אמר להון: ואתון בעיין מלכה יתי איך אנא בעי למקטלה בשנאי?"

בסיפור זה מגיעים יהודים שונים לפניו והוא תמיד מוצא סיבה להתנכל להם, גם כאשר הסיבות נראות כלא רציונליות וסותרות זו את זו. פעם בגלל ששאלו לשלומו ופעם בגלל שלא שאלו לשלומו. כאשר מעמתים אותו עם חוסר העקביות של החלטותיו הוא עונה שאין למנוע ממנו להלחם באויביו. כלומר אדריאנוס השתמש בנימוקים טקטיים שונים כדי לרדוף יהודים בלי קשר למטרה האסטרטגית שהיא המלחמה הכללית ביהודים. אפשר להבין מדרש זה כמסביר את חוסר הקשר העמוק בין ההסבר המיידי לרדיפת היהודים לבין הסיבות העמוקות ו"האמיתיות".

דוגמא נוספת והרבה יותר מאוחרת לעמדה זה היא כתבי הרב יום טוב ליפמן הלר (1579-1654 אשכנז) שקבע שסליחות צריכות להאמר בעשרים לסיון על הפוגרומים של 1648 ובכל זאת אין צורך לכתוב סליחות חדשות. שהרי "מה שקרה עכשיו דומה למה לרדיפות של זמנים עברו וכל מה שקרה לאבות קרה גם לבנים. על מה שקרה דורות קודמים כבר כתבו סליחות וסיפרו על האירועים" והוא קובע שכל אותם רדיפות מכל הזמנים: "זה הכל אחד".[26] הרי אין מה לחדש בסליחות הרי השנאות, גם הישנה, וגם החדשה, הן זהות. כלומר שלפי הרב ליפמן אין בנסיבות

[24] Kaplan, *Judaism As a Civilization,* 73

[25] Kaplan, *Judaism As a Civilization,* 76

[26] הברמן, *פיוטיו ושיריו של רבי יום טוב ליפמן הלר.*

העכשוויות שום דבר מעניין כי הרדיפות הם תמיד אותו הדבר. יותר מאוחר, בסוף המאה ה־16 יהודים שרצו למצוא משמעות בסבלותיהם חיפשו אותו בקבלה הלוריאנית ותלמידיו.[27] שם הם מצאו שכל הרשע מקורו עוד לפני הבריאה, בפגם טרגי בראשית היקום.

אחד הניסיונות למצוא את הסיבות העמוקות לשנאת ישראל מסתמך על הבנת הרבנים את דמותו של עשיו.[28] המקרא (בראשית כה: כב-כג) מספר על הולדת עשיו ויעקב: ״וַיִּתְרֹצְצוּ הַבָּנִים בְּקִרְבָּהּ וַתֹּאמֶר אִם-כֵּן לָמָּה זֶּה אָנֹכִי וַתֵּלֶךְ לִדְרֹשׁ אֶת-יְהוָה. וַיֹּאמֶר יְהוָה לָהּ שְׁנֵי גֹיִם בְּבִטְנֵךְ וּשְׁנֵי לְאֻמִּים מִמֵּעַיִךְ יִפָּרֵדוּ וּלְאֹם מִלְאֹם יֶאֱמָץ וְרַב יַעֲבֹד צָעִיר״. המפרשים רואים בהריון ובלידה סימנים להיסטוריה של צאצאיהם לאורך הדורות. יש כאן כמעין מעשי אבות סימן לבנים. כלומר גזרה שנועדה להתקיים עוד לפני שעם ישראל בכלל התקיים. מדרשים שונים מסבירים את שנאת ישראל לפי סיפור זה ונותנים לה מימד תאולוגי וקוסמולוגי. בבראשית רבה ס״ג ז׳ אנו מוצאים שרבי אלעזר ״אומר דָּבָר אַחֵר שְׁנֵי שׂוֹנְאַי גוֹיִם בְּבִטְנֵךְ, כָּל הָעוֹבְדֵי כּוֹכָבִים שׂוֹנְאִים אֶת עֵשָׂו, וְכָל הָעוֹבְדֵי כּוֹכָבִים שׂוֹנְאִים אֶת יִשְׂרָאֵל״ לפי עמדה זו השנאה לבני יצחק היא נתונה מראש. פרשנים מאוחרים יותר היו צריכים להסביר למה.

ישנם הסבורים ששנאת ישראל נגרמת בגלל חשיבות עם ישראל וקרבתו לקב״ה. חנוך זונדל בן יוסף (נפטר ב־1859), מחכמי פולין, מפרש את ההגד של רבי אליעזר בבראשית רבה:[29] ״שני שנואי גוים דריש שני כמו שנואי וטעם הודעה זו לרבקה הוא דרך נחמה לה. שיצאו ממנה חשובים בעולם עד שיהיו שנואים מצד קנאת העולם בהם״. רבי שמואל יפה אשכנזי (1525-1595) מחכמי ישראל באמפריה העות׳ומנית לאחר גירוש ספרד[30] מסכים עם פירושו של העץ יוסף: ״שני שנואי גוים. דריש שני כמו שנואי גוים. ונתבשרה רבקה בזה כי תוליד בנים חשובים אשר יהיו שנואים בשביל שיתקנאו בהם.״ לפי פירושים אלו העם שמוצאו מיעקב כל כך חשוב ומשפיע בעולם זה, עד כדי כך ששאר העמים מקנאים בו ושונאים אותו. חשיבות גוררת שנאה ויש יחס ישיר ביניהם. ככל שיותר חשובים כך יותר שנואים. ישראל הכי חשובים ולכן גם הכי שנואים. המדרש חוזר אחורה לתורה ומסביר את איבת האומות ליהודים כנגזרת ממוצאם.

חלק מהרבנים מבינים את סיפור ההריון של עשיו ויעקב כתחילתה של שנאה מופלאה ביניהם. לפי פירושים אלו שנאת ישראל היא שנאת צאצאי עשיו לצאצאי יעקב. התחרות המובנית בין האחים ברחם אימם מסבירה את השנאה ביניהם וגם את השנאה שהתפתחה בין צאצאיהם. למשל רבינו בחיי (ספרד 1255-1340) מפרש את תיאור ההריון[31] ״ויתרוצצו הבנים בקרבה״. הוא מתאר את ההריון כשונה מהריונות רגילים. שאין דרך תאומים להתרוצץ ולגרום לצער האם. בעיניו זהו סימן לכך שצאצאי הילדים יהיו שונאים זה לזה. ״שני גוים בבטנך״ הוא הסבר שבא להרגיע את האם. אין בעיה רפואיות בהריון אלא, סימן תיאולוגי. ההתרוצצות שלהם מראה שמהם יצאו ״שתי אומות זו כנגד זו״.[32] לפי פירוש זה לא כל העמים שונאים את ישראל בגלל חשיבותם אלא צאצאי עשיו במיוחד שונאים לישראל. שנאה נובעת מרקע משפחתי. את אותו רעיון ניתן למצוא במדרש ספרי[33] ששם רשב״י מצוטט כאומר ״עשיו שונא ליעקב״. בגרסאות אחרות של מדרש זה, למשל

[27] Yerushalmi, *Zakhor*, 73.

[28] See Langer, Esua- *Bruder und Feind*.

[29] זונדל, *עץ יוסף על בראשית רבה*, ס״ג ז׳.

[30] . אשכנזי, *היפה תואר על בראשית רבה*, ס״ג ז׳.

[31] אבן חלואה, בראשית כ״ה:כ״ב:א׳.

[32] אבן חלואה, בראשית כ״ה:כ״ב:א׳.

[33] ספרי על בהעלותך ט׳ פסוק י׳.

של רש״י, כתוב ״שהלכה היא, בידוע שעשו שונא ליעקב״. רבנים מאוחרים יותר מפרשים מכאן ששנאת ישראל היא נצחית. הלא מדובר בקביעה שאי אפשר לשנותה.[34] לעומתם יש אחרים שאומרים שיש איך לשנות את שנאת עשיו, כפי שיעקב עשה כאשר נכנע לעשיו.[35] הרב יששכר בער הכהן כ״ץ המכונה גם ברמן אשכנזי (המאה ה-16) בספרו מתנות כהונה פירש ה״במעיך״ טוען שהשנאה של עשיו ליעקב היא בגלל שהוא ״שונאו של הקב״ה במעייך וזה עשו״. השנאה של עשיו לישראל היא לא רק מסיבה משפחתית אלא היא על השם עצמו, השנאה לישראל היא רק בגלל שהם מייצגים את האלוהות בקרב העמים.[36] עשיו הוא גם שונא לקב״ה ומשום כך ליעקב.

בספרה על האנטישמיות, הרבה הצרפתית הורווילור עוקבת אחרי התפתחות פרשנית זו ומבינה מתוך הספרות הרבנית ששנאת ישראל יכולה להראות כמחלה משפחתית המתגלה בעמלק, צאצא עשיו, דרך המן האגגי, ועד העמלקים המודרנים שהם האנטישמיים של ימינו. שנאה זו לפי הרבה הורווילור היא גם משום שהיהדות מיצגת את החוקים ועמלק מהווה שבירה של חוקים אלא. לכן גם העמלקים המודרנים שונאים לישראל משום שישראל שוללים את עצם הלגיטימיות של עמלק.[37]

תפקיד האנטישמיות בעולם

לפי לשון המשנה (ברכות נד.) ״חייב אדם לברך על הרעה כשם שמברך על הטובה״. אמונה באל אחד שהוא כל יכול פירושה שהכל קורה ברצונו. אין דבר יכול להתקיים ללא רצון הקב״ה. הטוב והרע. גם שנאת ישראל אינה יכולה להתקיים ללא רצון השם. שנאת ישראל היא חלק מהתוכנית האלוהית ויש לה תפקיד בעולם. חלק מהרבנים ניסו להבין את תפקידה של שנאת ישראל. מה היא עושה לעם ישראל. מה היא מאפשרת ומה היא מונעת. הסבל שנגרם משנאת ישראל הוא יצירת האל כמו כל שאר הדברים ולכן אין להתעלם ממנו ואין להכחיש אותו, צריך במקום זאת להבין את משמעותו במסגרת של עבודת השם וקיום מצוותיו.

בסיפור הקוזק והזוג היהודי רואים את תפקיד שנאת ישראל שבאה לערער את שלוותו של היהודי לעודד אותו לנסות ולחפש את הניגון הנכון. גם כאשר היהודי בביתו עם אשתו, במבצרו, תחת גפנו ותחת תאנתו אסור לו להירגע ולהיות על מי מנוחות. היהודי חייב להמשיך להיות ערני וחד. שנאת ישראל דורשת שיהיה בתנועה ובחיפוש מתמיד.

רבים אחרים ראו את שנאת ישראל כמו השבת. כמאמר אחד העם, ״יותר משישראל שמרו את השבת שמרה השבת אותם״.[38] כך גם האנטישמיות נחשבה בעיני חלק מההוגים כשומרת על עם ישראל. שומרת על הזהות המיוחדת שגם אם ינסה היהודי להכחישה, יזכירו לו. למשל ליאו שטראוס חשב שהאנטישמיות החזיקה את היהודים בזהותם ותמשיך להכריח את היהודים להמשיך להתקיים כקבוצה נבדלת.[39] קפלן הסכים איתו וכתב: ״במדינות מערב אירופה, רק האנטישמיות, שמסרבת להכיר אפילו בנישואי תערובת וטבילה כמספיקות לדה-יהדות, היא

---

[34] למשל: פיינשטיין *אגרות משה חו״מ חלק ב*, סי׳ ע״ז., חיות, *דרכי משה*, *כל כתבי כרך א*, עמוד תע״ט.

[35] למשל הנקין, *תשובות איברא*, סימן קט״ז.

[36] כ״ץ, *מתנות כהונה על בראשית רבה*.

[37] Horvilleur, *Anti-Semitism Revisited: How the Rabbis Made Sense of Hatred.*

[38] גינצברג, *כל כתבי אחד העם*, רפ״ו.

[39] שטראוס, לשם מה להישאר יהודי? מתוך *ירושלים ואתונה*.

שמונעת מהיהדות להיעלם לחלוטין".[40] לפי זה אומות אירופה לא מאפשרות לאדם להיפרד מהזהות היהודית איתה נולד, וכך מכריחות אותו לחיות כיהודי וחלק מהקולקטיב היהודי. קפלן אף הקדיש תת פרק לאנטישמיות[41] בו בוא טוען האנטישמיות היא החומה שלא נותנת ליהודים לצאת וכך גם שהם מנסים להתבולל הם מגלים שאין להם לאיפה ללכת.[42]

קפלן מבין את שנאת ישראל החדשה לא רק כחומה אלא גם כדלק במנועי ההתחדשות של עם ישראל. הוא כותב "האנטישמיות המודרנית שימשה, ללא ספק, כממריץ ראשי להתחדשות הרוח היהודית, הניכרת בתנועה להקמת בית לאומי יהודי, בחידוש השפה והספרות העברית ובמאמצים הרקולניים. לשחזר את הקהילות היהודיות המרוסקות. . . . כשהיהודי מפגין אנרגיה חברתית מרוכזת יותר ורוחניות עדינה יותר כהגנה מפני סכנות הדמורליזציה שאליהן חושפת אותו האנטישמיות, איש לא יעצור נגדו שהוא עושה סגולה של הכרח ונאלץ לעלות לפסגות של הישגים רוחניים בגלל איום ההשמדה".[43]

יש אחרים שחושבים שהאנטישמיות היא לא רק חומה, אלא היא חומה עם כתובת עליה. כתובת שצריך לפענח כדי להבין את תפקיד החומה. כתובת זו היא, היא הסיבה האמיתית לקיום החומה. רבנים שונים קוראים את משמעותה של כתובת זו באופנים שונים. יש כאלו שכתובת זו קוראת להם לקיום התורה. הרב קוק כותב "שנאת העמים ורדיפתם תזכיר השוכחים שאנו עם לבדד גוי איתן בכל תנאיו"[44] אנטישמיות היא הדרך שבה האל מוודא שלא נשכח את הייחודיות שלנו כעם ומהי המשימה שלנו. הרב סולובייצ'יק כותב: לפי ההלכה "היסורים באים כדי לרומם את האדם לטהר את רוחו ולקדשו"[45] הסבל מחייב את האדם לשוב בתשובה שלימה. כלומר האנטישמיות ואפילו השואה באו על מנת לדחוף את בני העם היהודי להשתפר בעבודת השם שלהם. עבור הרב סולובייצ'יק, שנאת ישראל אינה מציבה שאלה קיומית. זה בהחלט לא אתגר אישי. זוהי מציאות קולקטיבית עבור יהודים ללא קשר לעמדתם הדתית. הוא מקשר בין יהודים באמצעות ברית גורל. גורל הדדי שגורם להם לפעול למען הישרדותם כקולקטיב. אולם זה לא מקשר אותם בברית יעוד. זה שמור ליהודים בעלי דעות דומות. שמאמינים ומתרגלים כמו סולובייצ'יק.[46] סולובייצ'יק חושב שהסבל הוא חלק בלתי נפרד מהעולם והמחשבה שאפשר להדביר אותו היא אשליה. אשליה שאין היהדות שותפה לה.[47] כלומר אין אפשרות בעצם להדביר את שנאת ישראל, היא קיימת ויעודה האמיתי ידוע רק לקב"ה. לפי סולובייצ'יק לשאוף לייעוד הוא הדרך הנכונה להתמודד עם הסבל. ההלכה היא זו שקובעת את דרכי התמודדותינו עם הסבל, אבל לא מתוך שאיפה לחסלו.

לרב השל יש קריאה מיוחדת משלו של הכתובת על קיר האנטישמיות. השל מבין את האנטישמיות שהוא עד לה כקריאה אישית לו עצמו. אבל אפילו יותר מזה, כהצלה מחטא. השל כותב ב 1937 אחרי עליית הנאצים לשלטון ולפני שואת היהודים, על יהודי ספרד שניצלו

---

40 Kaplan, *Judaism As a Civilization*, 3.

41 Kaplan, *Judaism As a Civilization*, xlvii, 70-76.

42 Kaplan, *Judaism As a Civilization*, 70.

43 Kaplan, *Judaism As a Civilization*, 76.

44 קוק, *לנבוכי הדור*, 60.

45 סולובייצ'יק, *קול דודי דופק*, 10.

46 סולוביצ'יק, קול דודי דופק.

47 סולוביצ'יק, קול דודי דופק, 8.

מהחטאים של כיבושי הספרדים על ידי גירוש ספרד.[48] אולי הוא חושב ומכוון להצלה של יהדות אירופה מהאשמה של פשעי של הנאציזם שרק התחילו. זאת היא קריאה רדיקלית של ההיסטוריה היהודית. שנאת ישראל מצילה את ישראל מהשתתפות במעשי השנאה. "והקדוש ברוך הוא מצילנו מידם" היא מיד אלו הבאים לכלותינו מוסרית ואת צלם האלוהים שלנו. היהודים הם הקנרי במכרה והם סובלים ראשונים בחברה מדרדרת, ואם הם לא מצליחים לעצור את ההידרדרות המוסרית, הם מורחקים ממנה כחסד, כדי להרחיק אותם מהחטא.

שנאת ישראל מופיע לא רק בדיונים מדרשיים או פילוסופיים אלא גם בכאלה הלכתיים. כפי שראינו לעיל הנימוק לכתוב קינות וסליחות חדשות או להשתמש בסליחות חדשות במועדים מתבסס על הרעיון ששנאת היהודים היא בעצם תמיד אותה תופעה ולכן ניתן לאחד את מועדי האבל ולהשתמש בטקסטים ישנים בשביל לציין רדיפות חדשות. מנהג נפוץ כתגובה לאסונות ותקיפות אנטישמיות הוא כתיבת סליחות.[49] למשל סליחות שחוברו לעשרים בסיון עקב אירועי 1171.5.26[50] שאז גם חודשו ע"י הרב שבתאי כץ.[51] גם היום יש אזכרה של השואה בימי אבל כמו ט' באב ושימוש של טקסטים קדומים ביום השואה.

הנימוקים ההלכתיים הנפוצים של מפני "דרכי שלום"[52] ומשום "איבה"[53] המעודדים יחס חיובי לגויים בקביעות הלכה מגיעים גם מתוך חשש מהתפרצותיות של שנאת ישראל. נימוקים הלכתיים אלה מופיעים גם בהקשרים אחרים כמו בין אנשים מישראל, בני זוג וכולי. העיקרון נראה דומה אפילו שהניסוח שלהם פעם הוא חיובי, התורה רוצה שנהיה בשלום, ופעם שלילי, חכמים רוצה להימנע מאיבה. אותו חשש עלה בקשר ליחסי יהודים ונוצרים באזורים האוקראינים של הממלכה פולנית במאה ה17. שם היהודים ניהלו אחוזות מתוקף היותם מייצגים של האצולה הפולנית. החשש משנאת הלא יהודים שימש סיבה שבגללה הרב יואל סירקס (פולין 1561-1640) אסר להפעיל שררה על הגויים.[54]

אם יש כאלו שרואים בשנאת ישראל שומרת על היהודים מהתבוללות, יש אחרים שרואים בה מכשול הצטרפות לעם ישראל. בתלמוד אנו מוצאים את ההפחדה למתגייר שלא להצטרף לעם ישראל בגלל שהם "נרדפים"[55] זוהי דוגמה לשימוש מעשי-הלכתי בשנאת ישראל כדי לברר מי באמת רציני לגבי הרצון להתגייר ולהפוך ליהודי.

הסבל שנגרם משנאת ישראל מהווה גם ברית הקושרת את היהודים ביחד ומחייבת אותם. כתוצאה מקשר מיוחד זה יש גם חיוב להכיר בזכויות יהודים אחרים. כך אנטישמיות הייתה חלק מהדיון בהכרה בלהט"בים. בהחלטת כנסת הרבנים נראה שהאנטישמיות היא חלק מברית שקושרת את כלל היהודים, גם להט"ב, ומחייבת לכן לתת להם זכויות מלאות בקהילה.[56] אם הם סובלים כיהודים, הם משלמים את מלוא "דמי החבר" של השתייכות לעם ויש להתייחס אליהם

[48] Heschel, *Don Jizhak Abravanel*, 30.

[49] Yerushalmi, *Zakhor*, 45.

[50] Yerushalmi, *Zakhor*, 47.

[51] Yerushalmi, *Zakhor*, 50.

[52] למשל במשנה גיטין- נ"ט:ע"ב "אין ממחין ביד עניי עובדי כוכבים בלקט שכחה ופאה מפני דרכי שלום". וגם ס"א:ע"א "ושואלין בשלומן מפני דרכי שלום".

[53] למשל "אין אנו יכולים להעמיד עצמנו מלשאת ולתת עמהם שבניהם אנו יושבים...ועוד משום איבה ויראה" בעל האור זרוע על מסכת עבודה זרה צ' ע"א.

[54] Katz, *Exclusiveness and Tolerance*, 152.

[55] בבלי יבמות מ"ז עמ' א.

[56] Dorff, *Modern Conservative Judaism*, 289.

כבני הקהילה לכל דבר ועניין. אפילו שישנם דרכים לאפשר הלכתית להט"ביות מכל מני סוגים ברור שנימוק זה פועל אפילו אם עבור אלה שחושבים שיש טעם לפגם בהתנהגות ההלכתית מסויימת.

תגובות ופתרונות לשנאת ישראל

שאלה שהאנטישמיות מציבה ליהודי יכולות להיות תשובות רבות. אחד מהם נמצא בסיפור על הבעש"ט[57] עצמו ועל חיפושיו אחר שכנו בשמים.[58] מסופר על הבעש"ט, מייסד החסידות, שרצה לדעת מי יהיה שותפו לחדר בגן עדן. סקרנותו הביאה אותו לחפש אותו והוא מצא את האיש והחל לעקוב אחריו. הוא שם לב שהאיש הוא זללן ללא מעצורים ולא יכול היה להבין למה הוא שותפו בגן עדן. סודו של הזללן התגלה כסיפור של לינץ אנטישמי שבו שרפו את אביו הרזה שהפיץ רק אור חלש ולזמן קצר. לכן הבן אוכל ומקפיד להיות גדל גוף, כדי שאם ישרפו אותו הוא יראה למרחוק ולהרבה זמן. היהודי הזה ענה לאירוע האנטישמי הטראומטי שלו בכך שהפך את עצמו למגדלור פיזי. אור גדול שיזכיר לעולם שיהודים נמצאים כאן ואסור לשכוח או להתעלם מהם. כל מעשיו, התנהגותו הגרגרנית מכוונים לאותה מטרה אחת. עושה את עצמו כמה שיותר גדול אז כשישרפו אותו, כמו שעשו לאביו, הוא לא יהיה רק אש קטנה ופתטית. הוא יגדיל בקידוש השם. סיפור זה מבוסס כנראה על סיפור דומה שמספר על איש שרצה לאכול הרבה כדי שהצוואר שלו יהיה רחב ולא יוכל להחתך במכה אחת.[59]

יש רבנים שאינם חושבים שיש פתרון לשנאת ישראל כפי שאין פתרונות לסבל עצמו. הרב סולובייצ'יק מציע תגובה פילוסופית שהרי אין הוא רואה תגובה מעשית שבאמת תעזור. אבל רבנים אחרים חשבו על פתרונות שונים בתבססם של תפיסתם את האנטישמיות ועמדת התיאולוגית.

לפי מסורת ברסלב, דרך ההתמודדות עם שנאת ישראל עוברת דרך עבודת השם. כמו כל שאר הקשיים איתם אנשים מתעמתים. גם לשנאת ישראל רק אלוהים יכול למצוא פתרון. כפי שכתוב ליקוטי תפילות: שניתן "להמתיק כל הדינים ולבטל כל הצרות וכל הגזרות מעלינו ומעל כל עמך בית ישראל ע"י הניגונים לבד שתשמע קול רינתנו ויערב לך רינונינו ותרחם עלינו ותושיענו"[60] כלומר שדרך התפילות והניגונים של היהודים יתעורר הקב"ה וילחם את מלחמתם מול שנאת ישראל. הרב מברסלב גם מבקש מהקב"ה "זכור את הצדיקים שמתו על קידוש השם ותמתיק את כל הדינים והגזרות".[61] כלומר הוא חושב שיש תקווה להשפיע על השם עם מעשים של קידוש השם.

להשל יש תגובה מעשית למדי. הוא מאמין שכדי לקיים את ערכיו, שהיקפם רחב מהקהילה היהודית, יש ליצור בריתות עם אנשים מחוץ לגבולות קהילתו. השל יתר בריתות עם אנשים כמו כמו מרטין לותר קינג וריינהולד ניבהור, שהיו יכולים להיות שותפים לחזון הנביאים כפי שהשל הבין אותו.[62] את מעורבותו בשיח מחוץ לקהילה ניסח ב"אף דת היא לא אי".[63] לפי השל "אנטישמיות

---

[57] הבעל שם טוב, רבי ישראל בן אליעזר שנפטר ב1760.

[58] גרסה של הסיפור אפשר לקרוא כאן: https://bit.ly/mj682-zusha (7.7.2024)

[59] וינברג, *בית אברהם, עה"ת ומועדים*, ר"ח.

[60] ברסלב, *ליקוטי תפילות*, תפילה כ"ז, עמ' כ"ב-כ"ג.

[61] ברסלב, ליקוטי תפילות, תפילה פ"ז, עמ' תקכ"ד.

[62] השל, *אלוהים מאמין באדם, היהדות, הציונות והצדק החברתי*, 67.

[63] Heschel, *No Religion is an Island*.

היא אנטי-נצרות ואנטי-נצרות היא אנטישמיות".[64] כלומר מצד אחד הוא רואה בתקופתו את האנטישמיות לא כעניין פרטי של היהודים אבל מצד שני גם רדיפתם של הנוצרים היא בעיה יהודית. מול שני הדתות יש אויב משותף שמחייב אותם להרגיש שותפות גורל. בניגוד סולובייצ'יק השל רואה בנוצרים שותפים לברית גורל ואולי אפילו לברית ייעוד שמחברת אותם עם בוראם.

המסקנה התיאולוגית של השל מהעוול של האנטישמיות העולה שהוא עד לו היא ערך השוויון. ערכו המוחלט של האדם אינו הודות למעלתו, אף לא הודות לאמונתו. ערכו המוחלט של האדם הוא הודות למעלתו של אלוהים. בכל מקום שתראה עקבותיו של אדם, שם שוכנת נוכחות אלוהים. השל מציע ברית גורל כלל אנושית. בטקסט אחר, שבו השל מדבר על השואה, הוא מביא ציטוט מהבש"ט שכל רוע שאדם ראה הוא צריך לחשוב על מעשיו שלו.[65] כפי שראינו השל רומז שגורל היהודים להיות נרדפים החוצה מחברות לא צודקות בגלל חסד אלוהי. מכאן אפשר להבין שאם היהודים ילחמו נגד העוולות סביבם ויצליחו לשנות את החברה שבה הם שוכנים לטובה, לא יהיו נרדפים ע"י שנאת ישראל. לכן הפתרון הטוב ביותר נגד שנאת ישראל הוא לא להלחם נגד שנאה זו באופן פרטני אלא בכל שנאה ועוולה ובכל גילוי של גזענות. למשל הגזענות נגד השחורים, שהשל היה מאוד מעורב במאבק נגדה. תקוות השל היא שתוצאות מאבק זה יהיו תיקון פני החברה וכך יתבטל הצורך לרדוף את היהודים מחוץ לחברתם והם ינצלו. אם ברית היעוד של סולובייצ'יק מצמצמת את משמעות שנאת ישראל לכדי זה שהיא רק רלוונטית לחלק בעם ישראל שמבין את הייעוד הנגזר ממנה. אצל השל הרלוונטיות של שנאת ישראל חורגת אף מעבר לגבולות ברית הגורל ששותפים לו כל עם ישראל, היא מקבלת משמעות כלל אנושית לפי השל נגזרות ממנה חובות עם ישראל כלפי כלל החברה האנושית.

הרב קפלן סבור שכאשר שהאנטישמיות הופכת מסוכנת מכדי להסתפק בהתנגדות פסיבית בלבד מצד היהודים. יש צורך במאמץ מאורגן שצריך לנבוע מפילוסופיה כלשהי של חיים יהודיים קולקטיביים. חשוב לקפלן לנסח פילוסופיה נגד אנטישמיות וכל יצירותיה. גם הרב קפלן, כמו השל, סבור שהמאבק באנטישמיות מצריך מאבק מעבר לאינטרסים היהודים הצרים. מאבק זה הוא חלק ממאבק רחב יותר הכולל מאבקים לזכויות קבוצות מיעוט, לאומיות, אינטרנציונליזם, סובלנות וכולי.[66] בזמנינו המוטיבציה לשיח בין דתי ולהכרה חיובית באמונות אחרות גם נקשרת בחשש משנאה. למשל הרב אליוט דורף רואה בעמים ואנשים מדתות אחרות שותפים פוטנציאלים וכמובן רואה מגמה מתמשכת של ירידה בשנאת ישראל.[67] הוא טוען, שבמידה מסוימת בגלל ירידה בשנאת ישראל, התנועה המסורתית הכירה בחשיבות של אמונות אחרות כשבילים לאלוהים עבור חסידיהם ועל ידי טענה זאת כולנו יכולים ללמוד אחד מהשני. יש אפשרות אפילו להבין טענה זו כאומרת שירידה בשנאת ישראל צריכה להיות מתוגמלת עי הכרה בחיוב של דתות אחרות ואפילו ללמידה מהם.

[64] Heschel, *No Religion is an Island,* 118.
[65] Heschel, *The meaning of this hour*, 448.
[66] Kaplan, *Judaism As a Civilization*, 175.
[67] Dorff, *Modern Conservative Judaism*, 316.

שנאת ישראל ותגובות אליה בלוח השנה היהודי

מעבר להגדים רבניים מפורשים לגבי שנאת ישראל, אפשר לראות גם בסיפורי החגים סימני התמודדויות שונות עם שנאת ישראל. לפי אמרה מוכרת, המוטו של חגים יהודים הוא ״ניסו להרוג אותנו. שרדנו. בוא נאכל!״ לוח השנה היהודי נראה סובב סביב תקריות של רדיפת יהודים והתמודדות היהודים איתם. האופן שבו מובנים חגים אלו מספק לנו מודלים של שנאת ישראל ותגובות אליה. פורים הוא אולי החג המובהק בהקשר זה. הספר התנ״כי הקשור אליו, מגילת אסתר, מספק קרקע פורה לתובנות רבניות לגבי שנאת ישראל. כבר בסיפור הקדום ובפרשנות הרבנית אליו אפשר למצוא תשובות רבניות אפשריות למקור האנטישמיות, איך היא פועלת ומה הם התגובות האפשריות אליה. אחת הדמויות המרכזיות במגילת אסתר הוא האדם הראשון המוזכר בתנ״ך שהוא בעל זהות יהודית כללית ולא שבטית. מרדכי נקרא יהודי למרות שהוא לא משבט יהודה אלא משבט בנימין. כפי שכתוב: אִישׁ יְהוּדִי הָיָה בְּשׁוּשַׁן הַבִּירָה וּשְׁמוֹ מָרְדֳּכַי בֶּן יָאִיר בֶּן־שִׁמְעִי בֶּן־קִישׁ אִישׁ יְמִינִי.[68] בנבל המרכזי במגילה, המן, ניצתת השנאה ליהודים בגלל הסירוב היהודי להיטמע ולהיות כמו שאר העמים. המן הרי כועס על מרדכי שלא כיבד אותו כמנהג המקום בגלל מסורתו היהודית ככתוב: וַיַּרְא הָמָן כִּי־אֵין מָרְדֳּכַי כֹּרֵעַ וּמִשְׁתַּחֲוֶה לוֹ וַיִּמָּלֵא הָמָן חֵמָה[69] מכאן גם מסיק לגבי הבעייתיות של כל עם ישראל שמסרב להיטמע וכך הוא גם טוען בפני מלך אחשוורוש ככתוב: ״ישנו עם אחד מפוזר ומפרד בין העמים בכל מדינות מלכותך ודתיהם שונות מכל עם ואת דתי המלך אינם עושים ולמלך אין שווה להניחם אם על המלך טוב יכתב לאבדם״.[70] שנאת המן למרדכי היא בגלל שהוא לא נותן לו את אותם מחוות של כבוד שאחרים נותנים לו. השונות של מרדכי שנתפסת כזלזול, מיוחסת במוחו של המן לכל היהודים. המקרה הזה הוא דוגמה לשנאת כל היהודים ללא קשר לאיום הפוליטי או התועלת שלהם כקולקטיב. שנאה כזו שאפשר אולי למצוא בסיפור יציאת מצרים.

סיפור פסח הוא גם קרקע עשירה למחשבה על שנאת ישראל. רבנים מצביעים על סיפור יציאת מצריים כדוגמא לאנטישמיות. הרב יונתן זקס (1948-2020) משווה בהגדה המבוארת שלו בין הרדיפה של בני ישראל במצריים לרדיפות אנטישמיות.[71] גם הרב חיים אייזנברג (נולד ב־1950) משווה בין שנאת ישראל לגזרות פרעה.[72] אבל האנטישמיות של מצרים שונה מזו של סיפור הצלת יהודי פרס. במצרים השנאה היא בגלל הצלחת היהודים והיותם נתפסים כאיום על הממלכה ככתוב ״הִבָּה עַם בְּנֵי יִשְׂרָאֵל רַב וְעָצוּם מִמֶּנּוּ״. (שמות א:ט) בסיפור פסח, פרעה ראה בבני ישראל איום על ביטחון ממלכתו. פרעה לא נוטר טינה ליהודי מסוים אלא רואה את כולם כסכנה. מנקודת מוצא זו הוא מסיק לגבי מדיניות רצויה לכל בן ילוד, ללא קשר למעשה מסוים שעשה, ״היאורה תשליכוהו״. סיפור פסח מספק מודל של שנאת ישראל המביאה תחילה לעבדות אכזרית ולבסוף לניסיון השמדה פיסי.

סיפור חנוכה מספק מודל אחר של רדיפה שהיא יותר נגד דת ישראל וביטויה הפוליטי ופחות נגד בני ישראל כגזע. בחנוכה היה ניסיון להשמיד את היהדות ע״י גזרות נגד מנהגי היהודים. ט׳

---

[68] מגילת אסתר ב:ה.

[69] מגילת אסתר ג: ב-ז.

[70] מגילת אסתר ג:ח.

[71] זקס, *פסח על שום מה?*, 161-178.

[72] Eisenberg, *Auf das Leben*, 107-114.

באב מציין את חורבן המרכז הפוליטי והדתי של היהודים. השמדה של המסגרת הדתית והפוליטית של עם ישראל וכן השמדה של מספר גדול של יהודים. זהו אסון שאין ממנו הצלה. במועד זה אין "שרדנו. נאכל" אלא "הושמדנו. נצום". נשאר רק להפנות את המבט השמיימה ולקוות לרחמים. במהלך הזמן הוסיף כל דור ודור את קינותיו שלו. את כאבו על האסון של זמנו. כך השתלבו הרציחות של מסעות הצלב, לפוגרומים של חמלניצקי, ולהשמדה של השואה. החורבן של הבית היה למודל של רדיפה שאין לה פתרון. התגובה שנעשתה גם הפופולרית ביותר לאורך אלפי שנות הגלות היא הזיכרון הליטורגיה שנוצרו. תגובה זו ניתן לראות בתפילות שנוצרו. למשל במסורת הברסלבית ובהגות שאינה רואה פיתרון לרדיפות אלא חלק מהגורל היהודי, כפי שראינו בפירושים הקשורים לדמות עשיו ובהגותו של סולובייצ'יק.

בפורים, הפיתרון הוא דרך הטמעות מסויימת בסביבה הגויית וקשרים לשלטון. אסתר מסתתרת ולא מגלה את זהותה היהודית וגם מרדכי קרוי על שם האל הבבלי, מורדוך. התגובה של מורדכי היא להיטמע. לשלוח את אסתר. לא כיהודיה, להסתנן אל חוגי השלטון. לשחק את המשחק הלא יהודי ולנצח בו. לצאת מהצללים כיהודיה רק כשצריך להציל את העם. הפתרונות של מגילת אסתר לשנאה הם התבוללות תרבותית ועזרה הדדית. יש כאן לגיטימציה להתבוללת אבל מוגבלת, להתבוללת של נבחרים, כאסטרטגיית הגנה של כל העם. סיפור פורים הוא מודל להצלה מרדיפה ע"י השלטון והתפילה ברסלבית מתיחסת לזה. בתפילה יש תקווה שכמו בימי אסתר "יתהפך לב הקיסרים והשרים עלינו לטובה".[73] חגי פורים שני ציינו מקרים היסטוריים דומים נחגגו בקהילות יהודיות שונות. היהודים נעזרו בדוגמא של פורים כדי ליצור פורים שני שהונהג בתגובה לאירוע מאיים עם סוף טוב. למשל פורים של נברונה שבו קהילה יהודית ניצלה מפרעות ע"י מושל מקומי[74] גישה זו השמה דגש על קרבה לסביבה הלא יהודית ושיתוף פעולה איתה "מפני דרכי שלום" נפוצה בכתבי הרבנים לאורך הדורות.

בפסח, הפתרון הוא היפרדות מן הרודף ויצירת ישות נפרדת בעלת מבנים וחוקים נפרדים. ישראל יוצאים ממצרים, נפרדים מהם, בונים זהות לאומית יחודית ומקבלים את התורה, חוקה המיוחדת להם. את המסורת הפוליטית של חנוכה, כפי שהיא מופיעה בספרי המכבים, זנחו חז"ל והם פיתחו והדגישו את המימדים האמוניים והניסיים של החג. עם התעוררות הלאומיות היהודית נבנה חנוכה גם כחג שי ישועה פוליטית וגבורה יהודית מול דיכוי דתי- פוליטי.

אפשרת אחרת להגדיר סוגי שנאת ישראל היא אינדוקטיבית מול דדוקטיבית.[75] כמו בהגדרות הלוגיות: לימוד דדוקטיבי הוא מהכלל לפרט. מתוך כלל שכבר ידוע לנו אנחנו יכולים להסיק משהו לגבי מקרה פרטי. במקרה של שנאת ישראל זה אומר שבגלל שידוע משהו לגבי היהודים באופן כללי, למשל שהם רוצחי תינוקות אפשר להסיק על מקרה יותר פרטי למשל מצב היסטורי כלשהי, ואדם מסוים. לימוד אינדוקטיבי הוא מהפרט אל הכלל. לימוד מתוך מקרה או מקרים פרטיים לכל המקרים הדומים. במקרה של שנאת יהודים, אם נפגשנו עם יהודי אחד תאב בצע אז אפשר להסיק על כלל הציבור. את שני המקרים האלו אפשר לראות גם בנרטיביים היהודים. השנאה המשפחתית שהזכרנו יכולה להראות כאינדוקטיבית. בגלל יחסים משפחתיים ספציפיים בעבר נוצרים שנאות בין עמים. מקור האנטישמיות האינדוקטיבית יכול להיות מובן דרך המוצא המשפחתי של המן האגגי- מעמלק ועשיו, או דרך חוסר ההיענות של מרדכי לדרישות של המן.

[73] ברסלב, ליקוטי תפילותת חלק בית, תפילה ב', עמ' כ"א.

[74] Yerushalmi, *Zakhor*, 47.

[75] See Katz, Reden gegen Hass, Interreligiöser Dialog als Weg zum Abbau von Antisemitismus.

השנאה הכללית נובעת משנאה ליחיד או ממקרה מסוים ומתפשטת משם. השנאה המוצגת במגילת אסתר היא אינדוקטיבית: המן, נבל מגילת אסתר, הסיק את שנאתו בתהליך אינדוקטיבי ממרדכי לכל אלו עם אותה זהות יהודית. בפורים, השנאה של המן היא אינדוקטיבית, מהפרט לכלל, במובן שמתוך מקרה של יהודי אחד, מרדכי, המן נהפך שונא לכל היהודים. הרדיפה של בני ישראל במצריים היא דדוקטיבית, מן הכלל אל הפרט. בגלל הסכנה שמהווים כל היהודים לפרעה, נרדף גם גיבור סיפור פסח, משה, ומאוים במוות בטביעה. אפשר אולי להגיד ששנאת ישראל כיום היא לרוב דדוקטיבית, כלומר בלי הכרות כלשהי עם יהודי או יהדות ממשית אלא מתוך דעות כלליות ולא מבוססות על יהודים בכלל שמתוכם נגזר יחס עוין לכל יהודי באשר הוא.

הסיפורים והמסורות סביב המועדים מספקים מודלים שונים של רדיפה ודרכים שונות להתמודדות איתם. הם כמעט מהווים ספר הדרכה, פעולות ותגובות, כל סוג רדיפה ופתרונה. אנתולוגיה של סיפורים ופרשנותם שנבנתה לאורך הדורות שניתן להשתמש בה כדי להבין ולהתמודד עם המציאות היהודית. המסורת הרבנית שנבנתה על גבי דורות מקנה לנו את המסורות האלה. כל ילד וילדה בגן כבר לומדים את המצבים והתגובות והם מוטמעים בהם, מייצרים אינטואיציות ואינסטינקטים שישמשו אותם כל ימי חייהם במודע או לא במודע, אם יתקלו בשנאת ישראל ברחוב, בעיתון, או על גבי מרקע. כך המסורת הרבנית העתיקה ורבת הקולות מתרחבת ומוטת ההשפעה שלה יוצאת הרבה מעבר לשיח הפנים רבני.

סיכום

את התגובות שניתן למצוא במסורת הרבנית לשנאת ישראל אפשר לחלק לתגובות תאולוגיות-פילוסופיות ותגובות מעשיות. תגובות בתחום המחשבה ותגובות בתחום ההלכה. בין תגובות אלה עשויים להיות יחסים שונים שהרי לפעמים ההבנה התאולוגית גוררת תגובה מסוימת. המסורת הרבנית מבחינה בכל מיני סוגים של שנאת ישראל. יש את השנאה לאחר. שנאה לשונות דתית ותרבותית של עם ישראל. שנאת ישראל קלאסית כפי שאפשר למצוא בסיפור אסתר. יש שנאה להצלחה של עם ישראל, פחד שמה הוא ישתלט. תפיסתו כאיום. "ישראל-פוביה" כזו שמביאה לדיכוי והשמדה כמו שאפשר לראות בסיפור יציאת מצרים. יש שנאה לשונות המדינית של עם ישראל, רצון לספח אותו לשלטון מדיני אחר, לשלול את החופש שלו. שנאה כזו אנו רואים בסיפור מרד המכבים. הבעיה היא שכל סוגי השנאה האלה מופיעים לסירוגים, לפעמים כבודדים, ולפעמים יחדיו. וכאשר מנסים לפייס או להילחם בסוג אחד של שנאה, שאר הסוגים ממשיכים להכאיב ואפילו הסבל מהם מתגבר. כמו ההידרה המיתולוגית, כאשר ראש אחד אחד שלה נכרת, ראש אחר בצבץ ועלה. עולה השאלה האם הראש החדש אפילו חלק מאותה מפלצת או שהוא מפלצת חדשה לגמרי המוזנת ממקום מאחר ובצורה אחרת.

שנאת ישראל ותוצאותיה הוסברו והיו בשימוש על ידי רבנים כדי להניע לפעולה או לחוסר מעש במשך דורות והמסורת הרבנית הרב קולית נתנה לנו לא רק הסברים שונים לשנאה אלא גם תשובות שונות כיצד להתייחס לשנאת ישראל. בזמננו הרבנים מאותגרים בנטל הזה. הם מתמודדים עם המון זועם ברחובות ושוב יש צורך להסביר ולענות. חלקם עשויים להרגיש שצעקות ההמון הן רק הקול הנוכחי של תופעות עתיקות יומין, חלקם עשויים להרגיש שהקולות קוראים לנו להיות יהודים טובים יותר, אנשים טובים יותר. יש שיגידו שלהיות יהודים טובים יותר פירושו להתקומם נגד הקולות האלה ולהילחם בהם ככל שנוכל, לאשר מחדש את הערך העצמי והזכויות

הקולקטיביות שלנו, יש שיגידו שלהיות יהודים טובים יותר פירושו לחזור בתשובה ולתקן את הדרך בה אנו מתייחסים למקום או לא.נשים. אנו מוצאים שכל התשובות הללו נמצאות במסורת שלנו בטקסטים ובסיפורים העתיקים ביותר שלנו. הדור הנוכחי של רבנים יכול לדעת שהוא לא לבד, כמו תמיד הוא יכול להיעזר בדורות שקדמו לו. הדור הזה יכול וחייב להיות בקיא בשיח של הרבנים מהדורות הקודמים ולאור כך למצוא תשובות משלו לשנאה.

ביבליוגרפיה

אשכנזי, שמואל יפה. *יפה תואר על בראשית רבה*, מדרש רבה, וילנא, תרל״ח.

בער כ״ץ, יששכר. *מתנות כהונה על בראשית רבה*. ווילנא: האלמנה והאחים ראם, תרל״ח.

גינצברג, אשר צבי. *כל כתבי אחד העם*, תל אביב: דביר, תש״ו.

הברמן, אברהם מאיר. *פיוטיו ושיריו של רבי יום טוב ליפמן הלר*. בלכבוד יום טוב עורך י.ל. הכהן מימון, ירושלים: 1956.

הברמן, אברהם מאיר. *ספר גזירות אשכנז וצרפת: דברי זכרונות מבני הדורות שבתקופת מסעי הצלב ומבחר פיוטיהם*, ירושלים: אופיר, תשל״א.

הירש חיות, צבי. *דרכי משה*, כל כתבי כרך א. זולקווא: תר״א.

הנקין, יוסף אליהו, *תשובות איברא*. ניו יורק: עזרת תורה, תשמ״א.

השל, אברהם יהושע. *אלוהים מאמין באדם, היהדות, הציונות והצדק החברתי*. ירושלים: הוצאת דביר בשיתוף מכון שכטר למדעי היהדות ובית מורשה. 2011.

וינברג, אברהם. *בית אברהם, על התורה ומועדים*, ירושלים: תשי״ח.

זונדל, חנוך. *מדרש רבה עם פירוש עץ יוסף*, וורשא: תרכ״ז.

זקס, יונתן. *פסח על שום מה? הגדה של פסח*. ירושלים: קורן, 2015.

סולובייצ׳יק, יוסף דוב. *קול דודי דופק*. ירושלים: דפוס הממשלה, 1976.

פיינשטיין, משה. *אגרות משה* חו״מ חלק ב, ניו יורק: תשי״ט.

פרנקל, ויקטור. *האדם מחפש משמעות: מבוא ללוגותיראפיה*. תל אביב: דביר, 1970.

קוק, אברהם יצחק. *לנבוכי הדור*. *ירושלים:* משכל, 2014.

רבנו בחיי בן אשר אבן חלואה. *מדרש רבינו בחיי על התורה*. אמשטרדם: תפ״ן.

שטראוס, ליאו. *ירושלים ואתונה*. ירושלים: מוסד ביאליק, תשס״א.

שטרנהלץ, נתן. *ליקוטי תפילות, ברסלב ליקוטי תפילות*. ירושלים: תשנ״ו.

שרנסקי, נתן. מקורות האנטישמיות החדשה: הרהורים על השנאה שמסרבת לדעוך, בתוך *תכלת* 17, קיץ ה׳תשס״ד.

Assmann, Jan. *Of God and Gods: Egypt, Israel, and the Rise of Monotheism*. Madison: University of Wisconsin Press, 2008.

Dorff, Elliot N. *Modern Conservative Judaism: Evolving Thought and Practice*. Lincoln: University of Nebraska Press, 2018.

Eisenberg, Paul Chaim. *Auf das Leben*. Wien: Brandstätter Verlag, 2017.

Firestone, Reuben. *Muslim-Jewish Relations*. Oxford: Oxford University Press, 2016.

Heschel, Abraham Joshua. "No Religion is an Island." *Union Seminary*

Quarterly Review Vol. XXI No. 2 Part I. (January 1966): 117- 134.

Heschel, Abraham Joshua. "The meaning of this hour." In: *Out of the whirlwind.* edited by Albert Friedlander. 448-489. New York: Schocken, 1976.

Heschel, Avaraham Joshua. *Don Jizhak Abravanel.* Berlin: Erich Reiss Verlag, 1937.

Herzberg, Arthur. *Judaism*, New York: George Braziller, 1962.

Horvilleur, Delphine. *Anti-Semitism Revisited: How the Rabbis Made Sense of Hatred.* London: MacLehose Press, 2022.

Kaplan, Mordecai Menahem. *Judaism As a Civilization, Toward a Reconstruction of American-Jewish Life.* Philadelphia: Jewish Publication Society, 1994.

Katz, Jacob. *Exclusiveness and Tolerance, Studies in Jewish-Gentile Relations in Medieval and Modern Times.* New York: Schocken Books, 1962.

Katz, Yuval. "Reden gegen Hass, Interreligiöser Dialog als Weg zum Abbau von Antisemitismus." in: *Kontinuität und Aktualität des Antisemitismus,* edited by Regina Polak, 155- 167. Frankfurt am Main: Wochenschau Verlag, 2023.

Scholem, Gershom. *Die jüdische Mystik in ihren Hauptströmungen.* Berlin: Suhrkamp, 1991.

Solomon, Norman. *Judaism and world religion.* New York: Palgrave Macmillan, 1991.

Turgeman, Asaf. "Mein Bruder ist ein Einzelkind: Die Esau-Darstellung in jüdischen Schriften des Mittelalters." In: Esua- *Bruder und Feind*, edited by Gerhard Langer, 135-154. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2009.

Yerushalmi, Yosef Hayim. *Zakhor: Jewish History and Jewish Memory.* Seattle: University of Washington Press. 1982.

Dr. Yuval Katz Wilfing has researched and taught rabbinic literature and Jewish life at the University of Vienna and the Austrian Academy of Sciences. Yuval is the CEO of the Austrian Committee for Christian-Jewish Co-operation and teaches and writes about inter-religious dialogue from a Jewish perspective. He is currently studying toward rabbinic ordination at the Schechter Rabbinical Seminary in Jerusalem.